

SİVAS: ƏNƏNƏDƏN GƏLƏCƏYƏ...

QAZI BÜRHANƏDDİN ŞEİRLƏRİNİN BƏZİ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İsmayıl KAZIMOV,
professor

(Əvvəli ötən sayımızda)

Tarixi qoşmalardan istifadə. Bu qoşmalar çağdaş dövrdə istifadə olunmur: Gülşənə gəl, nigara, bülbülü gör. Nüsnicün aləm içrə güloğlulu gör.

Q.Bürhanəddinin şeirlərinə Azərbaycan dilinin tarixindən bəhs edənlər həmişə müraciət etmişlər. H.Mirzədədə, T.Hacıyev, V.Aslanov, Q.Kazimov, Ə.Tanrıverdi və b.

Qazının sənət dilinin araşdırılması ilə gənc tədqiqatçılardan A. Qədimaliyeva, İ.Quliyev də məşğul olmuşlar. Onlardan biri Qazının dilinin söz varlığını (leksikasını), (Qədimaliyeva, o biri isə söz düzümünü (sintaksisi) (Quliyev,) öyrənmişlər.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün Qazi Bürhanəddinin dilində arxaikləşmiş feillər həddən artıq çoxdur. Belə feillərin kökü çağdaş Azərbaycan dilində asemantikləşmişdir. Bəllidir ki, söz adamlarının, o cümlədən Qazi Bürhanəddinin tarixən işlətdiyi sözün anlamı asemantikləşmə hadisəsi ətrafında öz etimoloji şərhini tapır. Bu hadisə Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı prosesində az rol oynamamışdır. Q.Bürhanəddinin də dilində bu məsələnin öyrənilməsinə nədənsə çox az yer ayrılmışdır. Bu sənətkarın yaradıcılığı əsasında ilkin söz kökləri, heca tipləri və onların hansının daha əski olması, hansı nitq hissələrinin ilkinliyi, monosillabizm, sinkretizm, asemantikləşmə kimi çoxsaylı hadisələri dərinlən öyrənmək mümkündür.

Örnəklərə müraciət edək:

*Ay – ayıl, ayıq sözlərinin kökü. Ay sinkretik söz köküdür. Qazının «Divan»-ında ay sinkretik kökünün izlərini morfoloji quruluşda və semantik sistemində axtarmaq lazım gəlir. Belə faktlar isə özlüyündə əski dövrlərdə Azərbaycan dilinin əsasən təkhecalı sinkretik söz köklərindən ibarət olan lüğət tərkibinin olduqca bəsit və kasıb olması, kəlmələrin kifayət qədər az miqdarda olması, çağdaş dilin lüğət tərkibində var olan yüzlərlə sözlərin isə tarixən həmin azda olan sinkretik söz köklərindən formalaşması qənaətinə gəlməyə imkan verir.

Q.Bürhanəddinin dilində bu əski dil keyfiyyətlərinin öyrənilməsi Azərbaycan dilinin təkamül və inkişaf tarixinin bütöv bir mənzərəsini inikas etdirir.

Qazi Bürhanəddin ay (ayıl) sözünün antonimini də (məst etmək), bay-bayıl işlətməmişdir:

Ada-ata feili:

Ada-ata şairin əsərlərinin dilində «adlandırmaq, ad vermək, yada salmaq, vəd vermək» mənalarında işlənmişdir.

Q.Bürhanəddinin işlətdiyi arxaizmlər vasitəsilə Azərbaycan dilinə məxsus asemantikləşmiş kök morfevləri bərpa etmək mümkündür. Məsələn, «qovuşmaq» feili. Kök *qa-qav əski Azərbaycan dilində «birləşmək, qovuşmaq» anlamında. Çağdaş Azərbaycan dilində «qat-qatışmaq, «qarış» - qarışmaq biçimində funksionallaşır. Qar arxaikləşmiş feil köküdür. Qarmaqarış, qat-qarış, qat-qarış sinonim çütlüklərində müşahidə olunmaqdadır. Q.Bürhanəddinin «Divan»-ında: Bir gün dilərəm ki, qatam canımı yarun canına Xoş qarılavuz yatəvüz eşq oduna qata-qara.

*Qa-*qay- qala (od qalamaq, yandırmaq, qalamaq, od, ocaq qalamaq):

(Q.Bürhanəddin).

Qazının «Divan»-ında «tağuş» sözü: Böylə tağuşikən könüllər olur; Ah əgər zülfünü yasaya, qanı? Tağuş-atılmış, dağıdılmış, dağılıq mənasında. Tağuş daha əski forma *tavv: dağın, darma, dağıt-, dağıl.

Səs uyğunluqlarına Qazının şeirlərində çox örnəklər tapmaq olur. Məsələn, r-z uyğunluğu. Qazi «döz» feilinin «tör» (töz) -səbr etmək, dözmək) formasından istifadə etmişdir. Məs.:

Qızırqalanmaq feili. Bu feildə *qız asemantik kökdür.

Qazinin «Divan»-ında:

-Ar asemantik kökü.

Anı ki səndə bən gördim, qaçan qoyisərəm ana,

Qaçar dəxi olurisən, qovisərəm sən arınca (280)

Burada «arınca» sözü yorulmaq anlamındadır. Bu asemantik kök indi çağdaş Azərbaycan dilində işlənən «yorgun-arğın» qoşa təkrarında qalmışdır. Həmin sözlərdəki –qun-ğün sözün morfoloji quruluşunda özünü göstərir.

Başqa bir nümunəyə də diqqət edək:

(255)

Bu cür faktlar göstərir ki, qədim Azərbaycan dilində yor-, -ar sırası derivat kimi istifadə olunmuşdur.

Dir--dür asemantik feili. Bu forma X-XVII yüzilliklər arası işlənmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində dir- feili ilə yanaşı paralel olaraq yığ- feilindən də istifadə olunmuşdur (müq. et: düürüdürsün (yığışdırsın)

Qazi Bürhanəddinin «Divan»-ında da həmin əski feil işlənmişdir:

Zülfün ağını dirişür axı arizumi aç (301)

Bu asemantik kökdən Azərbaycan dilində XVIII əsrdən sonra «dirrik» sözü yaradılmışdır: Dirrik, tərəvəzə yaxşı keşik çək (M.P.Vaqıflə M.V.Vidadinin deyişməsindən)

-dir (dər, dərək, meyvə-tərəvəz dərək). «Tığ» (topa, meyvə-tərəvəzi yığmaq, topalamaq) *tü kökü bu formaların güman ki, ilkin variantıdır.

Üyüş asemantik feili. Toplaşmaq, yığışmaq, axmaq mənasında. X-XVIII yüzilliyə dair mənbələrdə qalmışdır. «Üş» Dədə Qorqudda həmin mənada işlənmişdir: Leşinə quzğun üşdü (yəni leşinə quzğunlar axışdı, topladı)

Qazi Bürhanəddin də bu sözdən istifadə etmişdir:

Güman ki, üş- feilinin ilkin kökü tarixən *ü olmuşdur.

Beləliklə, Q.Bürhanəddinin dilindəki bəzi sözlərdə özünü göstərən asemantikləşmə hadisəsi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində öncə monosillabizm hadisəsinin varlığını üzə çıxarır. Demək, həmin hadisə Azərbaycan dilinin amorfluq pilləsi üçün səciyyəvi bir hal olmuşdur. Həmçinin tarixən monosillabizm hadisəsi ilə müvazi olaraq sinkretizm hadisəsi də mövcud olmuşdur. Sıra düzülüşü ilə həmin tip sözlərin heca və mənə (çoxmənalılıq, omonimləşmə və s.) inkişafı təmin olunmuşdur. Qeyd edilən sinkretik köklərin asemantikləşməsi (*ay) prosesindən sonra müxtəlif mənə qruplarını özündə birləşdirən sözlər törəmişdir. Məs.: hayan, hayıl-mayıl, haray, ayrı, aylı (gecələr), aydı (söylədi), ayan və s.

Qazi Bürhanəddinin dili mahiyyət etibarilə xalq poeziyasının xüsusiyyətlərini özünü qoruyub saxlayan fakta çevrilir. Məs.:

Tarixi inkişaf prosesində analitizm dərəcə etibarilə türk dillərində güclü olmuşdur. Xüsusən də, XIII yüzilin sonu, XIV yüzilin əvvəllərində. Müşahidələr göstərir ki, Qırcaq qrupu türk dilləri ilə müqayisədə idi, imiş, isə, ikən köməkçi feilləri vasitəsi ilə əmələ gələn analitik formalar ən çox oğuz qrupu dilləri üçün işlək duruma çevrilmişdir: olur imiş, geyir imiş. Bu formantlı analitik konstruksiyalar həm klassik ədəbiyyatda, həm də müasir dövr ədəbiyyatında ən çox icrası şərtlə əlaqədar müəyyən iş, hərəkət barədə informasiya ötürür. Bu formalarda keçmiş zaman daha qabarıq görünür. Məs.: Şəha kirpiklərindən anlamım bənki xunide olur imiş uzarı (Q.Bürhanəddin); Vəsli qısa, hicri yoxun olur imiş bu dünyada Məşuqənin bulunacaq saçını uzun, beli incə (Q.Bürhanəddin)

-ar,-maz+imiş formantı ilə: Gizləyimdir idi eşq raznin Göz yaşı yüz sarısı qammaz imiş (Q.Bürhanəddin)

Qazi Bürhanəddinin «Divan»-ında feilin məsdər forması imiş hissəciyi vasitəsilə yanan analitik konstruksiyalara seyrək hallarda olsa da təsadüf olunur: Can oynamaq imiş yenə həm canı bu dərdim Dərd istəmək imiş yenə dərmanı bu dərdin.

Araşdırma göstərir ki, şairin əsərlərində işlək leksik vahidlər əsasən bunlardır: ər, ərən, ər kişi, ərlik, ər günü (döyüş, sınaq günü), erkək, nər, ərənə, ərlik, nər, qoç, aslan, qaplan, əjdaha, buğra, meydan və s. Bu sözlər Qazının hünər və igidlik mövzusunda şeirlərinin əsas leksikonunu təşkil edir. Mərdlik və hünəri tərənnüm edən şeirlərinin dili üçün səciyyəvidir. «Bunlar şairin lirikasını həzinlikdən qurtarır, ona yüksək əhval-ruhiyyə daxil edir, gümrahlıq gətirir. Şairin yaratdığı bədii lövhə elə bir tablodur ki, onun bir tərəfində qılınclı-qalxanlı ərler, o biri tərəfində ala gözlü, al yanaqlı gözəllər dayanırlar. Həm də sadəcə dayanmırlar, onların arasında hissi və fikri ünsiyyət gedir, bununla da tablo şəkillikdən çıxıb, canlı həyata çevrilir: döyüşlü, vuruşlu, məhəbbətli bir həyata. Bu sözlər həm də məcazi mənada işlənilir» (Hacıyev, 2002: 170). Məs.:

Tarixən türk dillərinin sintaktik quruluşu qeyri-bərabər inkişaf xətti üzrə dəyişmişdir. XIV yüzilliyin abadələrinin sintaktik quruluşunun inkişaf prosesini izləmək, əlbəttə, çətin və mürəkkəbdir. Ona görə ki, ayrı-ayrı sintaktik vahidlərin formalaşmasını dövr və mərhələlər əsasında təsdiqləyən dil faktı və hadisələri çox azdır və demək olar ki, yox dərəcə-sindədir. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinin formalaşmasında Qazi Bürhanəddinin də poeziyası önəmli qaynaq rolunu oynamışdır. Müasir Azərbaycan dili üçün öz işləkliyini dayandıran arxaik söz birləşmələri:

Yanaşma əlaqəli ismi birləşmələri:

Sayın isimlə əlaqəsi nəticəsində qeyri-müəyyənlik, ümumilik ifadə edilir:

Bir örnək ilə kifayətlənək:

Feili birləşmələr. Belə birləşmələrin əsas tərəfi-tabe edən sözü feili bağlama, feili sifət və məsdərdən ibarətdir. Feili birləşmələr cümləyə daha yaxındır. Q.Bürhanəddin koordinativ feili birləşmələrdən yetərincə istifadə etmişdir. Məs.: Yar kənərə gəlicək, bən çü miyanə gəlmişəm- cümləsində bən sözü cümlənin, yar sözü feili bağlamanın subyektidir.

Yanaşma əlaqəli feili birləşmələr: Qazinin işlətdiyi belə birləşmələr konkret vasitə, alət bildirir: Badi-səba saçın ilə oynayalı, şəha, Bildük ki, işbu dəhri-qəməbad ba dola; Bir qıl ilə asılıban zülfünə şöylə qalmışam.

-ıban,-ibən,-uban,-übən şəkilçili feili bağlama birləşmələri:

Yüzünə toğtru tutuban, şəha, gözüm baxımaz. Cənnət görübən cəmalın anın, Yolunda həzar narə düşdüm. Bən yar eşqiylə doğuban böyümüşəm.

-ıbanı şəkilçili feili bağla birləşmələri:

Qaşıyılə eyd edibənün canını qurban, Edərsə nola böyləcə mehmanınə irənler.

-ıcaq, -icək şəkilçili feili bağlama birləşmələri. Q.Bürhanəddin bu göstəricini-anda,-əndə şəkilçisinin sinonimi olaraq işlətməmişdir: Sən gəlucək bu söhbətə, bu tənümüzə can gəlür,

-ınca,-incə şəkilçili aeili bağlama birləşmələri Qazinin dilində fərqli şəkildə -incək,-incəğ biçimindədir.

SİVAS: ƏNƏNƏDƏN GƏLƏCƏYƏ...

QAZI BÜRHANƏDDİN ŞEİRLƏRİNİN BƏZİ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məs.: Bən sana irincəgöz gəyib oluram bəndən.

-alı,-əli şəkilçili feili bağlama birləşmələri: Qazinin dilində sözügedən birləşməli morfoloji göstəricilər zaman zərfliyi kimi, işin, hərəkətin başlanma anını və başlanmasından keçən müddəti ifadə edir: Səba yeli gətirəli bana keysusi qoxusun, Yüklədirəm qoxuları badi-şimala, eyləmi?

Bundən savayı, Qazi Bürhanəddinin dilində yoluna qədəm basalı, canum oda düşəli, yüzini görəli, şəm kitbi yanıban ağlayalı, qaşı hilalın görəli kimi- alı göstəricili feili birləşmələr intensiv işlənmə imkanları ilə nəzəri çəkir. Mələhətin görəli, könül Təbrizinə gələli, ləli işvəsin görəli, ayağı eşq qapusundan könül alalı, şəm kibi yanıban ağlayalı tipli zərif ifadələr göstərir ki, Azərbaycan dili hər dövrdə olduğu kimi, Qazinin yaşadığı dövrdə də məcazilik və metaforlaşma əsasında öz imkanlarını inkişaf etdirməkdə olmuşdur.

Qazi Bürhanəddinin dilinin sintaktik əlamətləri ilə əlaqədar belə bir yekun söz söyləmək olar ki, sonrakı dövrlərdə -ıban,-ıbani, -i,-ısaq morfoloji göstəriciləri tədricən öz istifadəsini dayandırmış, arxakik duruma düşmüşdür.

Şairin istifadə etdiyi sadə cümlə və onun daxili elementləri zəngin struktur-semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Qazi cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə bütün növlərindən (Aparun bəni yara, görüşəyüm, Yüzümi ay yüzinə sürüşəyüm (351), cütterkibli cümlədən (Qiyamətdür boyun, ey şah, dayım, Saçun bölükləri ana əlayım (51), təkterkibli cümlələrdən (Yar yüzində in incüdür, dürdanədür, Zül-

fi əyad yad ola (30), yarımçıq və elliptik cümlələrdən (Məclisi kim xoş tutar, ən-bər, ən-bər. Könüli kim aparur, dilbər, dilbər (617), İctimandan düşəli ayru canum mümtəhan, Sən günəşdən ayru olalı kö-nüldə ahtıray (394) və s.

Söz sırası Qazının dilində iki əlamətlə - poetik tələblərlə və fikrin aktualaşdırılması ilə şərtlənir. Əbədi normalara uyğun sıra aparıcıdır. Uyğun sraya görə təkterkibi cümlə daxilində qeyri-müəyyən şəxslili, şəxssiz, ümumi şəxslili və adlıq cümlələr biçimində sıra formalaşa bilər.

Sonuc olaraq, deyə bilərik ki, Qazi Bürhanəddinin dili və üslubu M.Füzuliyə, İ.Nəsimiyə, Kişvəriyə, Həbibiyə, Şah İsmayıl Xətaiyə, Molla Pənah Vaqifə Azərbaycan şairlərindən öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Qazının dil və üslubunun tədqiqi gələcəkdə türk protodilinin müəyyən edil-məsi baxımından da önəmlidir.

Qazi Bürhanəddinin çoxcəhətli və çoxplanlı bir dili var. Bu dilin daha ətraflı, dilin müxtəlif səviyyələri əsasında araşdırılması türkologiyanın qarşısında duran ən ümdə problemlərdəndir.